

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 982

Серія «ІСТОРІЯ»

Спеціальний випуск

Заснована у 1964 р.

Харків 2011

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 11 від 11 листопада 2011 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор канд. іст. наук, доцент	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, професор	<i>Ю. В. Буйнов</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>В. М. Духопельников</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. Ю. Іващенко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. І. Кадеєв</i>
канд. іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Лантух</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. О. Наумов</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Є. П. Пугач</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. А. Ручинська</i> (відп. секретар)
д-р іст. наук, професор	<i>І. П. Сергєєв</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. Б. Сорочан</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. П. Чижов</i>
д-р іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Б. А. Шрамко</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-54-78; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – 264 с.

Спеціальний тематичний випуск «Вісника» присвячено такому напрямку історичних досліджень, як історія повсякденності. У збірнику містяться статті теоретичного та історіографічного характеру, а також ті, які являють собою конкретно-історичні розробки, які здебільшого здійснені на матеріалі історії України від ранньомодерної до радянської доби.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією повсякденності.

Специальный тематический выпуск «Вестника» посвящен такому направлению исторических исследований, как история повседневности. В сборнике содержатся статьи теоретического и историографического характера, а также те, которые представляют собой конкретно-исторические разработки, преимущественно осуществленные на материале истории Украины от раннемоделерной до советского времени.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех интересующихся историей повседневности.

Усі статті прорецензовано.

Свідство про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

ЗМІСТ

Від редакції	6
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИ, КОНЦЕПЦІЇ	
<i>Коляструк О. А.</i> Методологія історії повсякдення	8
<i>Зінчук М. Ю.</i> Еволюція поглядів представників Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення	21
<i>Ільєсова А. В.</i> Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии	30
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ДОБИ	
<i>Пархоменко М. В.</i> О медицине в византийском Херсонесе–Херсоне	40
<i>Прокоп'юк О. Б.</i> Інститути влади через призму історії повсякдення (на прикладі Київської митрополії XVIII ст.)	52
<i>Сердюк І. О.</i> Дитяча смертність в містечку Ярьськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.)	61
<i>Яременко М. В.</i> Освіта парафіяльного духовенства Решетлівської протопонії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками	71
<i>Івашенко В. Ю.</i> «Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми европеїзації побуту в Російській імперії на початку XIX ст.	80
<i>Шаповалова І. В.</i> Мелкопоместное дворянство Центрального Черноземья России в структуре бытовых сословных ценностей крупных помещиков в 50-90-е гг. XIX в.	88

- Жуков С. М.** Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Харківської губернії) 96
- Наумов С. О.** Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення 105
- Чорний Д. М.** Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.) 114

ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

- Волосник Ю. П.** Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу 122
- Камардин І. Н.** Уровень потребления спиртных напитков рабочими Поволжья в период нэпа 129
- Рожков А. Ю.** Бюджеты времени как индикатор студенческой повседневности в советской России 1920-х годов 136
- Рябченко О. А.** Світ повсякденності студентства радянської України в художній літературі і публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років 149
- Тріпутіна Н. П.** Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. 161
- Любавський Р. Г.** Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок 174
- Гоманенко О. А.** Решение кадровой проблемы на предприятиях речного транспорта Нижней Волги в 1944–1945 гг. 181
- Сизов С. Г.** Повседневная жизнь Омска в годы «послевоенного сталинизма» (1946 – март 1953 гг.): социально-экономические аспекты 189
- Склокіна І. Є.** Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985) 199
- Попов А. Д.** Повседневная история советского общества 1960–1980-х гг. через призму туристских практик 220
- Єремєєва К. А., Куліков В. О.** Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву 228

РЕЦЕНЗІЇ

- Волосник Ю. П.** Повоєнна Україна в фокусі соціальної історії [Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.) В 3 ч. Ч. 1, 2. – К., 2010. – 351 с.; Ч. 3. – К., 2010. – 336 с.] 241
- Домановский А. Н.** Что знаем мы о Византии? [Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: Учебное пособие. – Харьков: Майдан, 2011. – 952 с.] 246
- Трейс Рихардс.** Документы о латышах на Харьковщине [Латыши на Харьковщине: Сб. документов и материалов / Гос. Архив Харьков. обл., Центр краеведения ХНУ имени В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского ун-та. – Х.: ИПП «Контраст», 2011. – 160 с.] 258
- Список скорочень 260
- Відомості про авторів 262

недоедали и мало занимались физкультурой, что не могло не отразиться на качестве их успеваемости и состоянии здоровья.

Примечания

1. *Азволинская Н.* Записки вузовки / Н. Азволинская // Октябрь. – 1929. – № 1.
2. *Антра.* «Гальяновка» живёт / Антора // Красное студенчество. – 1926. – № 2.
3. *Альтшулер М.* Бюджет времени пролетарского студенчества / М. Альтшулер // Молодая гвардия. – 1924. – № 4.
4. *Артемов В. А.* К истории возникновения исследований бюджетов времени / В. А. Артемов // Социологические исследования. – 2003. – № 5.
5. *Бернштейн М.* О чём говорят наши цифры // Бюджет времени нашего молодняка / Под ред. М. Бернштейна, Н. Рыбникова. – М.; Л., 1927.
6. *Большая советская энциклопедия.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article002538.html>.
7. *Кекчеев К. Х.* Бюджет времени студентов / К. Х. Кекчеев // Научный работник. – 1926. – № 10.
8. *Колесникова А., Перова Т.* Бюджет времени студентов педагогического техникума им. Профинтерна / А. Колесникова, Т. Перова // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
9. *Косякин И., Назин П.* О зимних каникулах в вузах и рабфаках / И. Косякин, П. Назин // Красное студенчество. – 1926. – № 9.
10. *Ласс Д. И.* Современное студенчество (Быт, половая жизнь) / Д. И. Ласс. – М.; Л., 1928.
11. *Марков Н. П.* Бюджет времени студента Кубанского педагогического института [рукопись] / Н. П. Марков // Личный архив А. Ю. Рожкова.
12. *Н. Р.* Бюджет времени слушателя подмосковного малаховского педтехникума // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
13. *Николаев М.* Его день / М. Николаев // Красное студенчество. – 1929/1930. – № 9.
14. *Новиков В.* Бюджет времени слушателей педтехникума им. тов. Троцкого / В. Новиков // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
15. *Патрушев В. Д.* Бюджеты времени: документированные свидетельства образа жизни людей / В. Д. Патрушев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ecsocman.edu.ru/data/954/698/1219/012_Glava9.pdf.
16. *Патрушев В. Д., Артемов В. А., Новохацкая О. В.* Изучение бюджетов времени в России XX в. / В. Д. Патрушев, В. А. Артемов, О. В. Новохацкая // Социологические исследования. – 2001. – № 6.
17. *Польский Л.* К вопросу о каникулах / Л. Польский // Красное студенчество. – 1926. – № 10.
18. *Проект* нового положения о вузах // Красное студенчество. – 1929/1930. – № 9.

19. *Рафаил М. А.* За нового человека М. А. Рафаил. – Л., 1928.
20. *Рожков А. Ю.* В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. / А. Ю. Рожков. – Краснодар, 2002.
21. *Семёнов М.* Бюджет времени московского педфаковца / М. Семенов // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
22. *Шаренков Н.* Откуда дует ветер? / Н. Шаренков // Красное студенчество. – 1929. – № 18.
23. *Эпштейн Д.* Жизнь рабфаковца в цифрах / Д. Эпштейн // Красное студенчество. – 1925. – № 6-7.

УДК 94(477): 378

Світ повсякденності студентства радянської України в художній літературі і публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років

Рябенко О. Л.

Рябенко О. Л. Світ повсякденності студентства радянської України в художній літературі і публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років. У статті автор виділяє характерні для 1920-х рр. образи студентів, відображені публіцистами та українськими письменниками у художніх творах. На конкретних прикладах доводиться, що ці образи сприяли формуванню у читачів визначеного погляду на студентську молодь того часу, форми її поведінки та стратегії отримання освіти у специфічних соціально-політичних умовах.

Ключові слова: студенти, публіцистика, художня література, образ.

Рябенко О. Л. Мир повседневности студенчества советской Украины в художественной литературе и публицистике 1920-х – начала 1930-х годов. В статье автор выделяет характерные для 1920-х гг. образы студентов, отобразенные публицистами и украинскими писателями в художественных произведениях. На конкретных примерах доказано, что эти образы способствовали формированию в читателей определенного взгляда на студенческую молодежь того времени, формы ее поведения и стратегии получения образования в специфических социально-политических условиях.

Ключевые слова: студенты, публицистика, художественная литература, образ.

Ryabchenko O. L. Everyday life of Soviet Ukraine Students in Fiction and Sociopolitical Journalism of the 1920 s - 1930. In the article the author singles out types of students characteristic of 1920s represented by Ukrainian writers and journalists in their works. Using real examples it is proved there types promoted forming a certain view of that time, their types of behavior and the strategy of getting higher education under special social and political conditions.

The keywords: students, sociopolitical journalism, fiction, type.

Для історика завжди цікавими були періоди різноманітних трансформацій суспільства, в тому числі і перші радянські десятиліття, коли самі закони існування ставили громадян перед непростим вибором життєвої стратегії. «Ось іду по рейці і хитаюсь, чи дійду до краю чи впаду» - ці роздуми М. Йогансена досить влучно відбивають загальний настрій епохи, коли бажання тримати рівновагу часом було вищим за загальнолюдські цінності і під гільотиною страху і беззаконня кожен по-своєму вибудовував стосунки з владою і суспільством. Реставрувати колорит пейзажу повсякденності ранньої радянської епохи великою мірою допомагають джерела, вагоме місце серед яких належить публіцистиці і художній літературі. На важливість використання цих наративних джерел неодноразово вказували дослідники [2; 8; 9]. Разом з тим новітні методичні розробки на конкретній дослідницькій практиці на сьогодні реалізовані надзвичайно скромно, значною мірою невикористаним, на думку дослідників, залишається інформаційний потенціал журнальної публіцистики [17, с. 22], спостереження українських майстрів слова 1920-х рр. традиційно залишаються поза увагою науковців.

Ще раз наголошуючи на доцільності застосування зазначених джерел для здійснення нових інтерпретацій, спробуємо у межах цієї розвідки окреслити образи студентів 1920-х рр., які не лише поставали перед читачами зі сторінок періодики і художніх творів, а й сприяли формуванню у них визначеного погляду на студентську молодь 1920-х рр., форми її поведінки та стратегії отримання освіти у специфічних соціально-політичних умовах, допомагали усвідомити перетворення в суспільстві.

Використовуючи публіцистику, слід зважати на той факт, що періодика з феномена культури під впливом низки факторів з середини 1920-х рр. перетворюється в «інструмент» (виробнича лексика) чи «зброю» (воєнний термін) побудови нової держави, формування нової політичної еліти. За кордоном на цю метаморфозу звернули увагу ще на початку 1920-х рр. Про те, що власне радянська періодика не подає об'єктивної картини радянського життя, студентський гумористичний журнал «Віхоть» з іронією писав, що газету «Вісти» за пропозицією Остапа Вишні перейменували у «Свисти» через те, що «хор її кореспондентів втратив голос від завзятого співу про «комуністичний добробут» [33]. Цілеспрямований партійний контроль дописів привів

спочатку до зменшення кількості інформації, «корисної» для загального читання і до зникнення у 1931 р. досить багатого змісту публікацій, все ж характерного для попереднього десятиліття.

Періодика стала «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. Ні в якому разі не заперечуючи важливість періодики для реконструювання повсякденності і того, що журналісти чи кореспонденти «зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд становили зміст епохи» і що «вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя» [9, с. 102], все ж слід відмітити ту обставину, що у ранньому радянському суспільстві газети писалися і редагувалися не лише за переконаннями, але і за обов'язком і наказом. В багатьох випадках їх творцям доводилося «боятися навіть власних слів, кривити душою, «щоб вижити» [34, с. 339]. Власне всі дописи спрямовувалися на висвітлення різних кампаній, окреслених партією заради торжества соціалізму. Зважаючи на те, що творці «соціалістичних ілюзій» також намагалися вижити, реалізуватися і навіть зробити кар'єру в ранньорадянському суспільстві, вони вимушені були свідомо чи не зовсім перетворитися на засіб цькування інакомислення. Врешті решт їм також довелося згодом пережити смугу «широкої самокритики», розплачуватись свободою і навіть життям, бути невід'ємною, приреченою частиною тоталітарної машини.

Зважаючи на вищесказане, використовуючи багатий публіцистичний матеріал 1920-х рр., слід враховувати спрямованість доброї половини дописів на пошуки чи критику явного або уявного «ворога». Образ ворога був ідеологічним стереотипом (комплексом уявлень) про суб'єкт, що несе в собі загрозу, заважає побудові нового суспільства. На шпальтах періодики знайшов своє вагоме місце і образ чужого радянській владі студента, він еволюціонує від «соціально-ворожих елементів» початку 1920-х рр. до «вовків в овечих шкурах», «тарганів в шпарах» чи просто «куркульських недобитків», з яких потрібно здерти «машкару» і «взяти мітли такої, щоб аж загуло», тобто виключити з радянських ВНЗ, оскільки саме вони винні в чисельних «проривах» на фронтах соціалістичного будівництва.

Якщо проаналізувати і співставити різні документальні свідчення, то виявляється, що, як правило, факти, подані в дописах, не відповідали дійсності. Наприклад, скільки ганебних слів дописувачами «Комуніста» адресовано було братам Миколі, Олександрю та Павлові Даніловим – студентам харківських інститутів. Їх звинувачували у приховуванні ворожого походження, у наданні фальшивих документів [28]. До партосередку Сільськогосподарського інституту з Роменського ОДПУ надіслали постанову Глинського комітету незаможних селян, де

говорилось, що «Данілови підлягають виключенню як особи, чужі Радянській владі, родина яких відома як контрреволюційна, тому залишення подібних елементів забруднить лави наших пролетарських вузів та обуриє незаможне селянство» [29]. Всі брати були негайно виключені із ВНЗ. В результаті справа братів розбиралася прокуратурою, оскільки довідки, надані братами Даніловими і їхніми опонентами, були діаметрально протилежними за змістом, але засвідчені одними і тими ж органами влади. В решті – решт виявилось, що ці студенти були синами старого революціонера – народовольця, який просидів за свою діяльність десять років і помер від отриманих на засланні ран. Але ж для цього потрібно було звертатися і до Центральної комісії у студентських справах, і до заступника наркома освіти УСРР А. Т. Приходька, де і була поставлена остання крапка у справі. А от Антону Терентійовичу довелося писати пояснення, чому він поновлює у правах так багато виключених із вишів студентів [30]. Саме публіцистика спрямовувала вістря своєї критики на тих, хто наважувався співчувати виключеним, звинувачуючи «у численних випадках викривлення клясової лінії» і не для однієї людини як вирок звучали слова звинувачення у виконанні «соціального замовлення».

В періодиці 1920-х рр. можна простежити два чітко окреслені студентські світи: «пролетарське студентство» - образи героїв, творці нового життя і випадкові «попутчики», яким вдалося «пролізти» до ВНЗ, використовуючи для цього різні стратегії – від покупки чи підробки документів, до набуття робітничого стажу. «Сховати своє соціальне походження, свій зв'язок із батьками, удати з себе сироту тоді, як батьки мають крамницю з багатотисячним обігом, піти на рік який на завод, щоб звідти з профспілковим, а то й з комсомольським квитком пролізти нишком до вузу, підробити документи – молода гвардія буржуазії іде на все, щоб украсти собі місце на шкільній лаві...» [24, с. 26] - лише такі чи подібні негативні характеристики надавалися вихідцям із колишніх, в розряд яких автоматично включалися всі інакомислячі (в тому числі і пролетарського походження). Образи ворожих студентів – «вовків в овечій шкурі», яких «до наших вузів пролізли сотні й тисячі» і які заважають будівництву нової школи, мали викликати виключно негативні емоції, формувати в суспільстві співчуття до освітніх експериментів, заохочення «чисток» тощо. Можливо, саме надмірне захоплення публіцистикою як історичним джерелом сприяло тому, що навіть в дослідженнях останніх десятиліть при характеристиці студентських колективів йдеться майже виключно про «пролетарське» студентство, а представники «соціально-ворожих» класів постають перед нами уже не в образі ворога, а в образі жертви, яку обов'язково виключали із інститутів.

Таким чином, студентство в суворих реаліях 1920-х рр. було штучно розділено публіцистами на два непримиримі табори за класовим походженням. Дійсність натомість подавала надзвичайну багатобарвність

студентського світу, що і було підмічено і висвітлено тогочасними письменниками. Художня література (реалістичні твори, новелістика, інтелектуальний роман), більш достовірно відтворює оточуюче письменників соціальне середовище й морально-психологічну атмосферу того часу. На думку Ю. Лотмана, «тільки звернення до деяких літературних зразків дозволяє нам в низці випадків розшифрувати загадкові, з іншої точки зору, вчинки людей тієї епохи» [12, с. 344-345].

Проблеми становлення «нового» студентства в світопросторі вищої школи України раннього радянського періоду були улюбленою тематикою авторів 1920-х. Особливо цінними для реконструкції образів тогочасних студентів є художні твори, написані сучасниками епохи, тим більше авторами, які самі навчалися в інститутах чи щойно їх закінчили. Такі письменники як Іван Бойко, Докія Гуменна, Олександр Копиленко, Іван Микитенко, Валер'ян Підмогильний, Юрій Шовкопляс та багато інших – всі майже ровесники століття, знали студентське життя зсередини, тому в творах цих майстрів слова відображені не лише практики повсякденного життя студентів, а й їхнє ставлення до нових реалій, влади, освітніх експериментів, показані шляхи адаптації вихідців із різних прошарків суспільства до нових освітніх вимог. Нові дослідницькі методології закономірно вимагають знов і знов звертатися до цих призабутих творів, поява яких у 1920-ті роки викликала бурхливі дискусії, прилюдні обговорення і шквал критики, а в наступні десятиліття вони пішли у забуття, щоб зайвий раз не викликати сумнівів у достовірності міфічного образу «нового радянського студента». Сьогодні ми звертаємося до них, воскреслих із спецфондівських глибин на початку 1990-х рр., не задля «встановлення істини», а щоб здійснити нові інтерпретації, залучити до обговорення непомічені раніше смислові і формальні пласти текстів [4, с. 6].

Більшість письменників 1920-х рр. головним своїм завданням визначала «правдиве зображення дійсності». Для прикладу наведемо зауваження Д. Гуменної: „Мною керувала засада: хоч суб'єктивне, але правдиве зображення, без фальшу і натяжок, достосованих до стандартного штампугазетних передовиць. Я вважала, що вся вартість такого опису не так для сьогоднішнього дня, як для майбутнього. Щоб майбутнє знало, якими були початки” [Цит. за: 11, с. 315-316]. Такий вимогливий дослідник, як М. К. Зеров, досить прискіпливо поцінуючи збірку «Буйний хміль» О. Копиленка, все ж акцентував, що автор «не будує догадок, а пише з натури», що з – під пера його з'являються «цікаві характеристики, живі й рельєфні постаті» [6, с. 16]. І. Микитенко у своїй нотатці до п'єси «Кадри» також відмічає, що джерелами для написання цього твору йому послужили «студентські архіви, журнали, газети, щоденники, автобіографічні спогади, що я їх оброблював протягом років для більшого прозового твору з студентського життя» [14, с. 5]. В. Підмогильний кредо митця

проголосив устами Андрія Городовського: «Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сутичках і перетворенні». Але для цього, вважав письменник, потрібно бути безкомпромісно правдивим і аналітичним, з пристрасним бажанням пізнати «гущину» життя. «Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску» [Цит. за: 13, с. 352].

Художні твори 1920-х років демонструють реальний студентський світ, що дозволяє виділити основні типові образи студентів – як домінуючі, так і маргінальні, відмінні перш за все своїми інтерактивними практиками і оцінками дійсності. Зі сторінок художніх творів молодь постає перед нами живою і суперечливою, з притаманною саме їй свідомістю, що спонукає до тих чи інших конкретних вчинків. Віддаючи данину своєму часові, домінуючим в творах українських письменників став образ пролетарського студента, але не міфічний, який пропонувався загалу владою і популяризувався публіцистикою, а наближений до реального. З одного боку ми бачимо сліпих виконавців волі партії, що можуть, за влучним висловом М. Хвильового, лише «комсомолити у пустопорожнє». Вони постають перед нами, наприклад, в образі Дмитра із «Невеличкої драми» В. Підмогильного [18] - прямолінійного, примітивного реалізатора пролетарського світогляду, що, незважаючи на труднощі, вчився, «завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок». Скільки таких Дмитрів було в реальності! Якщо на перших порах їм здавалося, що «професор таке говорить на лекції, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш, як довбня. А він ще навмисне закручує. От закручує, закручує, щоб незрозуміліш було» [14, с. 58], то згодом наполеглива праця давала результати і на момент закінчення інституту вони не відставали від інших у навчанні.

В. Підмогильний образом Дмитра намагається донести до читача головне - що такий тип студента не спроможний мислити самостійно, він має лише приписи, формули матеріалістичного розуміння всіх явищ дійсності. Він упевнено сміливий, бо гадає, що є господарем країни, і тільки йому належать плоди її. Саме з таких студентів створювалися групи протидії професурі на заняттях і опозиційно налаштованим на студентських зборах [22, с. 147-148]. Постають перед нами їхні образи і у сатиричному зображенні однокурсників [23, с. 97].

Серед низки героїв з народу не залишилися непоміченими авторами образи талановитої і свідомої молоді з народу, яка, чітко вибудовуючи свою життєву мету, не бажала бути бездумним реалізатором пролетарського світогляду. Без показного революційного пафосу, який був одним із необхідних і важливих елементів образу «нового радянського студента», на сторінках художніх творів проходить життя інших численних вихідців із робітничо-селянського середовища. Вони приходять до ВНЗ, сповнені бажання творити нове життя, мріють, так, як

Сава із роману «Визволення» О. Копиленка, щоб степи замість соняшників жовтих «зацвіли червоним вогнем заводів і фіолетовим димом димарів» [10, с. 86]. Інший герой - Степан Радченко із роману В. Підмогильного «Місто» вважає, що він – «нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він – один з тих, хто повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє» [19, с. 30]. Та життя вносить свої корективи у плани цих незаперечно обдарованих юнаків. З їхніх голів швидко вивітрилися ідеологічні ілюзії, вони перестають бути об'єктом маніпуляцій масовою свідомістю з боку комуністичних ватажків. Студенти ж устами публіцистів такі твори засуджували, тому що вони «дають гостру відсіч всіляким ухилам від генеральної лінії нашого будівництва» [25, с. 113]. На спеціально влаштованих диспутах авторів дорікали в тому, що вони подають у своїх творах образи, зовсім чужі радянському студентству. У «Студенті революції» навіть з'явилася відповідь В. Підмогильному, де письменнику розповіли, «як ми отого Радченка, що приїхав в селянській свитці, позбавили права на голос і з вишу викинули» [35, с. 35].

Те ж саме говорилося і про Саву з твору О. Копиленка: «Варто придивитися пильніше до Сави, щоб зрозуміти, з якої верстви він походить і до якої належить» [7, с. 47]. Як же так може бути, щоб комсомолец був зв'язаний з комсомольським осередком лише квитком – на загальні збори, де розв'язують найгостріші питання нашого сьогодення, не ходив [10, с. 138]. А те, що не видав Тараса, вихідця із «колишніх», хоч прекрасно про це знав, бо виростав з ним в одному селі, взагалі було контрреволюцією, бо в періоди студентів відкрито закликали доносити один на одного, «бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу» [3, с. 49]. Такі образи не влаштовували владу, тому на численних студентських диспутах і зі сторінок періодики вони зазнали нищівної критики і були «засуджені» на забуття.

Яскраво зображені авторами художніх творів і такі типи пролетарських студентів, які ідуть до поставленої перед собою мети, не рахуючись з іншими, бо вважають себе вершителями долі людських. Це – представники комсомольських і компартійних осередків у ВНЗ. Усвідомивши свою обраність, маючи фактично необмежені можливості, такі студенти, як правило, були далекими від загальноновизнаних норм моралі. Вони використовували надані їм можливості для задоволення своїх амбіцій і тиску на безпартійне студентство незалежно від походження. До такого типу належить, наприклад, Макар Чемерис – герой оповідання Ю. Шовкопляса «Геній», людина, яка пристосувалася до більшовизму і яких так багато було в радянській дійсності – «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться. Навіть ректор думку Макара Семеновича вважає за надзвичайно важну» [36, с. 15].

Критика повідомляла, що "Геній", написаний в реалістичних тонах, свого часу викликав жваве обговорення і мав великий успіх серед студентства, що у ВНЗ його читали з захопленням [15, с. 39]. Та разом з тим відмічалось, що це оповідання «не вийшло із зачарованого кола різних черемух та провулків*, так, ніби, наше життя тільки про це і подає матеріал». Автору дорікали, що і в сюжеті, і в самій ситуації є щось невинуватиме, нереальне – не показано, як ставились студенти до Чемерисової диктатури, не видно студентського колективу: «Куди дивляться всі інститутські організації, що не приборкали Генія, ще й кандидата партії? Тоді вам розкажуть по секрету, що це не вигадка авторова, а справжня дійсність на одному факультеті великого харківського вузу» [15, с. 39].

Ю. Шовкопляс піднімає у своєму оповіданні досить гострі проблеми, характерні для життя всього соціуму, а не лише студентства – моральне обличчя комуніста (комсомольця) та ставлення до кохання і шлюбу. Про те, що комсомольські осередки у 1920-х рр. часто ставали центрами розпусти, повідомлялося і у періодиці. Наприклад, у Чернігові секретар осередку Інституту народної освіти жив водночас з кількома дівчатами. Про це всі знали, але удавали з себе «німих» і «сліпих» [5].

Не одна звичайна студентка в ті роки стала жертвою сексуального насилля, закінчивши життя самогубством, прийнявши отруту чи, як студентка Прися із роману «Визволення» О. Копиленка, кинувшись під трамвай, але «на такі випадки дивляться звичайно байдухо. Хіба що хто іронічно двозначно усміхнеться. І тільки» [16, с. 47].

Маргінальною новою владою вважала ту молодь, яка не вписувалась в образ «нового радянського студента», головним елементом якого було пролетарське походження. На відміну від дописів у періодиці, де ця молодь представлена лише образами «вовків в овечій шкурі», літературні твори дають нам можливість побачити не лише всю трагедію молодого покоління непролетарського походження у нерівній сутичці за здобуття освіти, а й стратегії їхнього входження в новий освітній простір.

Типовим прикладом маргінальних типів студентів були образи вихідців із «колишніх», які намагалися старанним навчанням і активною участю у громадському житті довести відданість новій владі. Нерідко такі молоді люди широким сприймали ідеали революції і намагалися йти в ногу з часом. Вища освіта була необхідною умовою для їхньої успішної інтеграції в радянське суспільство. До таких студентів, наприклад, можна віднести Бориса Задорожного, одного із персонажів роману В. Підмогильного «Місто»: «Доля цього веселого і здібного хлопця була повна злиднів та прикростей. Він мав необережність родитися від священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з

* Маються на увазі популярні серед студентства у 1920-ті рр. твори П. Романова «Без черемухи» та Л. Гумілевського «Собачий провулок».

інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне; на п'ятий рік він дійшов третього курсу та дістав посаду нічного сторожа в комгоспі, вважаючи себе за найщасливішу в світі людину» [19, с. 93]. Така ситуація справді неодноразово мала місце в дійсності, коли людину переслідувало її походження, навіть якщо батьків уже давно не було на світі. Протоколи засідань Центральної комісії у студентських справах і листи студентів до вищого керівництва красномовно про це свідчать [31; 32].

Маргінальними у 1920-ті роки вважалися образи студентів, яких відрізняла від загалу активна життєва позиція. Незалежно від походження, вони широким сприйняли ідеї соціальної рівності, але не могли і не бажали бути сліпими виконавцями чужої волі. Найгостріше внутрішній конфлікт такої людини відчувається у творах М. Хвильового. «Нова людина нашого часу» - студентка консерваторії Аглая, «темнього походження», яке заважає їй навіть стати кандидаткою у комсомол. Вона - одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ком'ячок і яких від природи покликано до кипучої діяльності. Аглая хоче бути творцем життя, але творити його не так, як інші, а так, як його «творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії – хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми – я й тисячі Аглай у спідницях та штанах – не можемо далі жити без повітря» [26, с. 245]. Вона протестує проти підслуховування, доносів, вистежування, як виявив беззастережного служіння ідеям революції. Не випадково роман «Вальдшнепи» підпав під нищівну критику з найстрашнішими звинуваченнями з найвищого рівня, а М. Хвильовому довелося виправдовуватися у покайному листі до редакції газети «Комуніст»: «Наша партія така сильна й має такі міцні коріння в масах, що Аглаїну критику вона не боїться виставляти напоказ...» [27, с. 885].

На особливу увагу заслуговує інший маргінальний образ студента 1920-х рр., яскраво виведений О. Копиленком у романі «Визволення» під іменем Тарас. Його шлях до вищої школи був характерним для багатьох вихідців із «соціально – ворожого» пролетаріатові середовища – попрацювавши на залізниці і отримавши посвідку «що він є справжній робітник і справжнього пролетарського походження», Тарас стає студентом Харківського інституту народної освіти [10, с. 114].

О. Копиленко сам навчався у Харківському ІНО, знав студентське життя зсередини, тому правдиво показав ті стратегії, які використовували такі Тараси для того, щоб не бути викритими і закінчити ВНЗ. Розуміючи, що без громадської діяльності це буде зробити неможливо, він уміло використовує роботу у товаристві «Друзі дітей» для власного безбідного існування – тому жив легко і просто, завжди маючи в кишені гроші. Але це поза стінами інституту. А в інститут навіть нового сірого костюма за двісті п'ятдесят карбованців

не міг надівати, «бо там обов'язково різні профуповноважені та інші фракції почнуть підозріло розпитувати, де він бере гроші» [10, с. 114]. Таку страшну правду життя - соціальну мімікрію як необхідну умову для навчання, підмітили і інші автори, зокрема «суворий аналітик доби» В. Підмогильний. У романі «Місто», розповідаючи про київського студента Степана Радченка, він відмічає, що «лекційні дні були то важчі Степанові, бо для лекцій він мусив спеціально переодягатись, не ризикуючи з'являтися до інституту в краватці, щоб не викликати зайвих розмов та не позбутись часом стипендії» [19, с. 112]. Як бачимо, пристосовувати свій зовнішній вигляд під «пролетаря» потрібно було не лише вихідцям із «колишніх», але й особам пролетарського походження, таким як Степан, яким не подобалася «нормалізація людської істоти». Але вони мусили це робити, щоб не позбутися необхідних благ у вигляді стипендії чи гуртожитку, або просто мати можливість здобути освіту. Про це говорять і інші джерела [21, с. 26].

Практично всі твори українських письменників 1920-х рр., незважаючи на достовірність опису людських характерів, що розкриваються в складних стосунках між собою та суспільним середовищем, викликали шквал критики, а самі автори звинувачувалися у відриві від пролетарської громадськості. Публіцистика переконувала читачів у тому, що крім «Кадрів» І. Микитенка та «Курсів» І. Кириленка нема жодного твору, який відповідав би тим вимогам, що «ми їх вправі подати до літератури про студентство: низький ідейний і художній рівень, недостатнє знайомство із життям вишів – спричинилося до того, що в цих творах студентське життя показано дуже схематично, поверхово, а іноді – в викривленому, спотвореному вигляді» [1, с. 22]. Правдивість зображення дійсності могла зашкодити вихованню «своїх» за духом, відданих владі громадян, тому у дописах і говорилося про кризу в світогляді й стильовій культурі письменників і вищезазначені твори не визнавалися критиками студентськими романами. «Студентство ще чекає на своїх письменників і твори, що висвітлювали б його життя правдиво, а не підмогильно - копиленківськими засобами» [7, с. 22]. «На цій ділянці художньої літератури стався серйозний прорив», завважувалося у «Студенті революції», тому справою чести всіх радянських письменників і кожного зокрема визнавалося за необхідне «зліквідувати його найближчим часом в своїй творчій практиці» і створити «збірний тип радянського студентства – активного учасника переможного будівництва» [1, с. 25].

Художні твори не можна ототожнювати ні з офіційними, ні з его - документами, і все ж треба ясно усвідомлювати, що художня література відображає ті грані буття, що загалом не потрапляють до традиційних джерел історичної науки. Використовуючи такі відомості, повсякденний простір студентів 1920-х рр. постає перед нами у всій його багатогранності, а сама молодь перестає розмежовуватися на дві нерівноцінні групи, широко пропаговані публіцистикою: червоних

романтиків – комсомольців і їхнього антипода, так званих «вовків в овечій шкурі». Зважаючи на вилучення згаданих художніх творів українських письменників з широкого вжитку і панування в подальшому в літературі одномірного зображення життя і людей, створені у 1920-ті рр. образи пішли у забуття, так і не вплинувши на формування поглядів на студентство тих років як у радянській, так і у сучасній науковій літературі.

Примітки

1. *Анкету* письменників закінчено // Студент революції. – 1932. – №36.
2. *Болебрух А. Г.* Художня література в джерелознавчому аспекті / А. Г. Болебрух // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Мова науки. Термінологія.* – Дніпропетровськ, 1997.
3. *Ворог* напірає. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. – 1930. – №4. – Підпис: О. К-н.
4. *Досвід* кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. – К., 2003.
5. *За* комуністичну чистоту наших лав // Комсомолец України. – 1929. – 4 січня.
6. *Зеров М.* Збір. праць: У 5 т. / М. Зеров. – К., 1966. – Т. 3.
7. *Знову* наклеп на студентство // Студент революції. – 1930. – № 13. – С. 48. – Підпис: Л-сь.
8. *Карпенко Г. І.* Українська реалістична проза другої половини ХІХ ст. як історичне джерело / Г. І. Карпенко: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
9. *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження.: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Харків, 2008.
10. *Копиленко О.* Визволення / О. Копиленко // Копиленко О. Буйний Хміль. – К., 1990.
11. *Костюк Г.* У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми. 1930–1980 / Г. Костюк. – Сучасність, 1983.
12. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.) / Ю. М. Лотман. – СПб., 1994.
13. *Мельник В.* Суворий аналітик доби Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. / В. Мельник // *Досвід* кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. – К., 2003.
14. *Микитенко І.* Кадри / І. Микитенко. – Харків, 1932.
15. *Мироненко В. Ю.* Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) / В. Мироненко // Студент революції. – 1930. – № 15.

16. *Набожний О.* Студентів у комуни! / О. Набожний // Студент революції. – 1929. – № 5-6.
17. *Парфіненко А. Ю.* У пошуках причин «ліквідації» університетів України / А. Ю. Парфіненко. – Харків, 2008.
18. *Підмогильний В. П.* Невеличка драма / В. П. Підмогильний // Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991.
19. *Підмогильний В.* Місто / В. Підмогильний. – Харків, 2005.
20. По «ярмарку» з батіжком // Студент революції. – 1930. – №3.
21. *Рябенко О.* Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті рр.) / О. Рябенко // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 28. – Київ, 2009.
22. *Рябенко О. Л.* Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці / О. Рябенко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: «Історія». – Вип. 42.
23. *Рябенко О. Л.* Студентство Радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х років / О. Л. Рябенко // Київська старовина. – 2009. – №5-6.
24. *Светов С.* На захисті куркуленків та попових доньок / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №1.
25. *Студенти про «Місто»* В. Підмогильного // Молодняк. – 1929. – №1. – Підпис: К-ський Лесь.
26. *Хвильовий М.* Вальдшнепи / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Т. 2. – К., 1990.
27. *Хвильовий М.* Лист до редакції [газети] «Комуніст» / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Т. 2.
28. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8797. – Арк. 215.
29. ЦДАВО України. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 10528. – Арк. 191.
30. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 69. – Арк. 148.
31. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 410. – Арк. 81.
32. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 330. – Арк. 87.
33. *Центральний державний архів громадських організацій України.* – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 688. – Арк. 91.
34. *Човба В.* І кожен день – скалкою в серці / В. Човба // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1.
35. *Чумак І.* Хто він / І. Чумак // Студент революції. – 1930. – №2.
36. *Шовкопляс Ю.* Геній / Ю. Шовкопляс // Шовкопляс Ю. Студенти. – Харків, 1930.

УДК 93:376.64(477)

Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст.

Тріпутіна Н. П.

Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. У статті на основі численних друкованих джерел та архівних матеріалів розглядається явище дитячої безпритульності в Україні у 20-і рр. ХХ ст., ті фактори, які спричинили її виникнення та колосальне розповсюдження. Автор робить спробу окреслити її масштаби, а також визначити реакцію з боку держави та громадськості на це явище та заходи з її подолання.

Тріпутіна Н. П. Детская беспризорность и борьба с ней в жизни украинского общества 20-х гг. ХХ ст. В статье на основе многочисленных печатных источников и архивных материалов рассматривается явление детской беспризорности в Украине в 20-е гг. ХХ ст., те факторы, которые обусловили её появление и колоссальное распространение. Автор делает попытку обозначить её масштабы, а также определить реакцию со стороны государства и общественности на это явление и меры его преодоления.

Triputina N. P. Child Neglect and Struggle With it in the Life of Ukrainian Society of 20-th years of XX Century. On the basis of numerous published sources and archival materials this publication revealed the phenomenon of child neglect in the Ukraine of 20-th yy. XX c. and factors that led to its appearance and great expansion. The author makes an attempt to define its scope and determine the response from the government and the public to this phenomenon and the measures to its overcome.

The keywords: child neglect, response from the government and the public.

Двадцять сторіччя в історії нашого народу було відзначене низкою жаклих катаклізмів, які уносили в могилу сотні тисяч наших співвітчизників. І кожна нова хвиля історичних катастроф виштовхувала напризволяще все нові й нові легіони знедолених безпритульних дітей. Справжньою «цунамі» ХХ сторіччя для України можна вважати серію війн та революцій, яка тривала без перерви з 1914 по 1921 рік і залишила по собі вщент зруйноване господарство, розвал економіки, голод, епідемії і як наслідок – дитяче сирітство та безпритульність.

Боротьба з безпритульністю протягом 20-х рр. ХХ ст. залишалася одним з головних напрямків діяльності державної влади, вітчизняних та © Тріпутіна Н. П.